

CAPITOLUL IV

Suportul și ustensilele grafice

Suportul grafiei și ustensilele grafice utilizate pentru scriere în Țările române în linii generale nu se deosebesc de cele folosite în țările vecine. Acestea au o importanță deosebită pentru paleografie, deoarece în funcție de materialul pe care se scrie evoluează atât modul cât și viteza scrisului.

§ 1. Suportul grafiei

1.1. Pergamentul

Este cunoscut faptul că printre primele materiale folosite ca suport grafic a fost *Cyperus papyrus* – plantă ce crește în delta Nilului, folosit în scrierea egipteană, apoi în cea greacă și latină. Scrierea slavo-română, pe urmă cea româno-chirilică nu au folosit niciodată acest material, ei fiindu-i specific pergamentul, iar ulterior hârtia.

Pergamentul își trage denumirea de la orașul italian Pergam unde, conform tradiției, acest material se folosea încă din antichitate. În Europa pergamentul începe să fie cunoscut din secolul al VII-lea și după metoda de preparare se poate califica în două tipuri: cea *meridională* și cea *occidentală*.

În Țările române a existat o producție de pergament de proporții reduse, majoritatea lui fiind importat din Europa prin intermediul negustorilor transilvăneni din Sibiu, Bistrița și Îndeosebi din Brașov. Pentru fabricarea pergamentului se folosea pielea de oaie, capră, vițel, ied etc.

Este necesar de menționat că folosirea pielii ca suport grafic a însemnat un progres considerabil în evoluția scrisului. Dacă pe papirus se putea scrie numai pe o singură parte și numai în direcția fibrelor atunci pergamentul înlătură aceste inconveniente. Mai mult chiar trăinicia materialului din care este confecționat permite păstrarea textelor scrise pentru o perioadă de timp mult mai îndelungată în comparație cu papirusul.

În textele slavo-române denumirea pergamentului este diferit cum ar fi: *кожа, кожата хартия, пергамин*, sau forma româniată *пергаминтү, на-*

чрътаѡ на телетчи (scris pe piele de vițel). În textele româno-chirilice la aceste denumiri se mai adaugă și altele: coajnce, memvrană și parșemin.

După natura pielii din care se fabrica pergamentul și modul de prelucrare acesta poate fi grupat în două mari categorii. În prima categorie pot fi incluse pergamentele prost lucrate, de multe ori cu găuri, care arată partea corpului animalului de unde a fost luată, cu tăieturi și suprafețe inegale, adeseori cu locuri unde cerneala lunecă și nu prinde. În categoria a doua intră pergamentul bine lucrat, subțire și catifelat, așadar, velin. De multe ori la prepararea unui astfel de pergament se folosea pielea de animale tinere.

Cât privește culoarea pergamentului, acesta avea de obicei o nuanță gălbuie datorită materialului din care era fabricat. Uneori însă pentru o aderare mai bună a soluțiilor cu care se scria și pentru o nuanțare mai clară a literelor pergamentul era prelucrat cu o substanță minerală specială care îl înălbea. Dacă pergamentul era folosit pentru documente, atunci se înălbea o singură față, iar în cazul manuscriselor – ambele.

Cât despre formatul pergamentului, se poate de afirmat că el nu avea o mărime standard, aceasta variind în dependență de materia primă din care era confecționat. E necesar să menționăm că din secolul al XVI-lea în Țările române este cunoscut formatul *rulou* sau *sul* întâlnit în documente cu denumirea de свитокъ sau sub forma românească свитокѡл. De fapt acest format nu prezenta altceva decât unificarea mai multor pergamente împreună, metodă străveche folosită chiar și pentru papirus.

După modul rațional de folosire ne putem da seama că în Țările române exista un stoc mare de pergamente, deoarece o bună parte din documente nu sunt scrise pe toată suprafața pergamentului, acesta folosindu-se parțial sau chiar numai jumătate din el. (Despre acest lucru ne vorbește și faptul că majoritatea manuscriselor românești au margini mari virane și neutilizate).

Cât privește perioada de folosire a pergamentului ca suport grafic putem afirma că acesta a durat practic tot Evul Mediu. Odată cu apariția hârtiei, însă, pergamentul este practic înlăturat, fiind folosit numai pentru cele mai importante acte și manuscrise luxoase. Damian P. Bogdan arată că trecerea la scrierea actelor pe hârtie în Țările Române s-a finisat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Prin comparație în Serbia și Bulgaria acest lucru are loc în secolul al XIV-lea iar în Rusia în secolul al XV-lea.

1.2. Palimpsestele

Creșterea numărului de acte scrise, prețul destul de ridicat al pergamentului, precum și durabilitatea suportului grafic care îl avea pergamentul face posibilă

folosirea repetată a acestuia pentru scrierea actelor și a manuscriselor. În paleografie pergamentul de pe care a fost șters textul inițial și apoi a fost scris un nou text poartă denumirea de palimpsest (din greacă *palimpsestos* sau *palipsistos*, ceea ce înseamnă *răzuit din nou*). De obicei unui astfel de procedeu erau supuse pergamentele care se învecheau sau față de care se pierdea interesul.

Obținerea palimpsestelor avea loc prin două metode. În primul caz textul de pe pergament se spăla cu un produs chimic înscriindu-se ulterior textul nou. În cel de-al doilea caz textul se răzuia cu un obiect metalic ascuțit, introducându-se textul necesar printre rândurile răzuite. Este necesar de subliniat că metodele actuale ne permit restabilirea textului inițial de pe pergament, fapt ce ne duce la acumularea unor date istorice noi.

De multe ori palimpsestele erau folosite pentru fabricarea unor falsuri, cunoscându-se însă și o serie de originale în acest sens drept exemplu servind *Pomelnicul de la mănăstirea Bistrița*.

Din punct de vedere cantitativ paleografia latină cunoaște mult mai multe palimpseste decât cea slavo-română și româno-chirilică.

1.3. Hârtia. Considerații generale

Materia vegetală, numită **hârtie** (din greacă *hartis*, din latină *carta*), este o invenție chineză, din secolul al II-lea, care prin intermediul arabilor spanioli și sud-italieni ajunge în Europa încă în epoca cruciadelor. Începând cu secolul al XII-lea aceasta se folosea pe larg în Bizanț, Italia și Spania. Introducerea hârtiei a avut un rol deosebit în evoluția scrisului deoarece a reprezentat un material ieftin și accesibil în comparație cu pergamentul. Se cunosc la momentul actual trei etape ale evoluției hârtiei: 1) hârtia bombicină; 2) hârtia filigranată; 3) hârtia din cânepă, în sau lână fără filigran.

1.4. Hârtia bombicină

Numele de *bombicină* provine de la persanul *pambuk* de unde grecescul *vamvakion* iar de aici latinul *bambax*, *bambacium* – bumbac. Acest tip de hârtie este cel mai vechi cunoscut, pregătit printr-o tehnică neperfecționată fiind ușor recunoscută după înfățișarea sa.

Bombicina se caracterizează printr-o suprafață groasă, gălbuie, grosolană și fibroasă la rupere. Din cauza masei din care se prepară, insuficient prelucrată, privind la lumină această hârtie, observăm foarte multe pete negre. În procesul de evoluție bombicina devine mai subțire, mai clară la lumină și mai netedă

grație utilizării unei mase cleioase din abundență și a unor instrumente de netezire confecționate din os care deseori lăsau urme pe hârtie. Specific pentru acest tip de hârtie este lipsa filigranului și neclaritatea liniilor orizontale (*vergeures*) și verticale (*pontuseaux*).

Bombicina a fost în uz în Europa până în secolul al XIII-lea, iar în Imperiul Bizantin a continuat folosirea acesteia până în secolul al XIV-lea. În spațiul de utilizare a limbii slave în cancelarie și în cultul bisericesc sunt foarte puține acte și documente scrise pe un așa tip de hârtie, iar în spațiul românesc lipsește totalmente.

1.5. Hârtia cu filigran

Hârtia cu filigran apare încă la începutul secolului al XIV-lea și este produsă în orașele italiene. În secolul al XV-lea hârtia începe să fie produsă și în Franța, în secolul al XVI-lea pe piața europeană apare hârtia germană, iar în secolul al XVII-lea cea olandeză. În spațiul românesc prima fabrică de hârtie este înființată în 1545 la Brașov. Numele sub care apare hârtia cu filigran în textele paleografice slavo-române și româno-chirilice are diferite forme, cum ar fi: *харъти*, *папиръ* sau *папе(ѣ)р(ъ)*.

Vorbind despre materialul din care se producea hârtia cu filigran se poate afirma că acesta era inul, cânepa sau lâna. După o prelucrare îndelungată din materia primă se obținea o pastă care se așeza într-o sită de formă pătrată care în partea inferioară era amenajată cu linii orizontale – vârgăturile – și verticale având la mijloc un desen care constituia filigranul și un alt desen – contramarca. Pasta de hârtie se așeza într-un strat mai subțire pe vârgături, pe verticale și pe desenele liniare și într-un strat mai gros pe distanțele dintre acestea. Din această cauză liniile și desenele apar foarte clar fiind posibilă deslușirea filigranului.

Filigranul (din franceză *la filigrane*) derivă de la latinul *filum* și *granum* (primul act cu filigran fiind datat cu 1271). Ca și alte semne studiate de paleografie a evoluat diferit din care cauză are o importanță paleografică diferită. Semnele filigranice inițiale au o configurație grafică simplă se întrebuințau un timp îndelungat fără să se modifice, din care cauză și cronologic pot fi subîmpărțite foarte greu. Cu timpul însă semnele filigrane au evoluat, astfel fiind posibilă datarea conform acestora. Cel mai simplu pot fi datate actele ce nu au dată, dar care au filigran ce conține anul. Acestea sunt urmate de filigranele care conțin numele proprie-tarului și care de asemenea contribuie la datarea unor documente. De asemenea o serie de filigrane care au o anumită imagine sau inscripție prin intermediul cărora poate fi datată o perioadă de timp sunt importante pentru paleografie. Să nu neglijăm faptul că datorită imaginii pe

care o aveau filigranele urmează un belșug și un număr impresionant al acestora care cuprind practic toată imaginația omenească, și care conform cercetărilor lui C.M. Briquet pot fi evaluate la peste 44000 de filigrane.

Cât privește contramarca sau filigranul secundar ori cel mic aceasta apare pentru prima dată într-un act din 1485. Rolul contramărcii era de a desemna sau proprietarul fabricii de hârtie, sau numele meșterului, sau numele localității de origine a hârtiei. Locul contramărcii depindea direct de filigran, deoarece acesta ocupa de obicei prima parte a foii, iar contramarca era plasată pe partea a doua a foii.

Spre deosebire de pergament hârtia produsă în Europa poate fi clasificată după format în două tipuri: obișnuită și dublă. În Țările române s-au folosit ambele formate pentru actele din cancelariile domnești. Cât privește hârtia folosită pentru manuscrise nu putem indica cu certitudine un format concret, deoarece aceasta era tăiată înainte de a fi legată.

Pentru hârtie ca și pentru pergament este specific și formatul în formă de sul, când câteva foi de hârtie erau unite împreună. (Drept exemplu poate servi actul lui Matei Basarab din 21 mai 1652 cu o lungime de 150 cm).

Vorbind despre segmentul temporal în care a fost folosită hârtia ca suport al grafiei pe teritoriul românesc, putem afirma că primul act cunoscut la momentul actual scris pe hârtie este din perioada lui Mircea cel Bătrân datată cu anul 1406, iar primul manuscris este cel din 1424 a lui Gavril Uricul. Deci, de la începutul secolului al XV-lea și pe tot parcursul Evului Mediu hârtia a fost folosită paralel cu pergamentul ca suport al grafiei.

1.6. Hârtia fără filigrană

Pe lângă hârtia filigranată au existat și o serie de acte și manuscrise atât în Europa cât și pe teritoriul Țărilor române la care s-a folosit hârtia fără filigrană. Materialul și modul de producere este identic ca și pentru producerea hârtiei filigranate, cauzele care au dus însă la omiterea filigranei nu sunt cunoscute. Drept exemple de acest gen pot servi două tetraevangheliare din secolele XVI-XVII descoperite de către Iațimirski, precum și două acte din timpul lui Vasile Lupu.

1.7. Legătura dintre filigranologie și paleografie

Preocupările și studiul filigranelor de la sfârșitul secolului al XIX-lea, dar mai ales de la începutul secolului al XX-lea au făcut posibilă constituirea unei noi discipline istorice auxiliare – *filigranologia*. Această disciplină are ca obiect

de studiu nu numai filigranele și contramărcile, dar se ocupă și de așa aspecte ca istoricul hârtiei, calitatea și formatul acesteia, istoria fabricilor de hârtie ș.a. Evoluția filigranologiei face posibilă o legătura interdisciplinară fructuoasă cu paleografia, deoarece cu ajutorul acesteia se pot data unele documente istorice care nu au data emiterii, mai mult chiar, se stabilește autenticității unor documente ce prezintă anumite dubii.

1.8. Alte suporturi ale grafiei

În afară de pergament și hârtie ca suport al grafiei pe teritoriul românesc au mai fost folosite și alte materiale. De exemplu poate fi considerată piatra. Sunt cunoscute o serie întreagă de monumente care au inscripții epigrafice slavo-române și româno-chirilice, cum ar fi diferite cruci de piatră, lespezi de mormânt, pisanile bisericilor și altele.

Un suport al grafiei este și lemnul. Mulți meșteri își lăsau numele pe obiectele confecționate din lemn sau anul când acestea au fost confecționate. Există și texte întregi încrustate în lemn pe diferite cruci sau grinzi din interiorul bisericilor. Tot din lemn era confecționată și *panachida* (din greacă *pinakidos*) o tăbliță de lemn de formă dreptunghiulară acoperită cu ceară care se folosea pentru a învăța scrierea.

Metalele au fost cele mai rezistente materiale pe care s-a scris în Evul Mediu. Inscripțiile de pe clopotele bisericesti și diferite obiecte de cult furnizează uneori un șir de informații cu caracter istoric.

O răspândire destul de vastă a căpătat și scrierea pe tencuială. Nu a existat practic nici o mănăstire sau biserică medievală românească în care să nu fie inscripții cu caracter explicativ religios, care să conțină numele ctitorilor sau pisania bisericii.

În sfârșit o serie de inscripții s-au efectuat și pe diferite țesături cum ar fi mătasea sau catifeaua.

Test de evaluare

1. Enumerați suporturile grafiei care au fost folosite în Evul Mediu pe teritoriul românesc pentru scrierea textelor slavo-române și româno-chirilice.
2. Folosind colecțiile de documente *Documenta Romaniae Historica*, *Documente privind Istoria României și Moldova în epoca feudalismului*, enumerați câteva acte și documente în care se menționează pergamentul sau hârtia.
3. Explicați din ce se prepara pergamentul și care era formatul acestuia.
4. Enumerați felurile de hârtie folosită pentru scrierea textelor slavo-române și româno-chirilice.

5. Prin ce se deosebește hârtia cu filigran de celelalte tipuri de hârtie. Ce rol au avut filigranul și contramarca.
6. Care este legătura între paleografie și filigranologie?
7. Enumerați materialele folosite ca suport al grafiei textelor slavo-române și româno-chirilice în afară de pergament și hârtie.

§ 2. Soluții utilizate pentru scriere

2.1. Cerneala

La scrierea actelor și manuscriselor slavo-române și româno-chirilice cel mai des s-a folosit cerneala de culoare neagră. Denumirea se datorează culorii acestei substanțe și își trage numele de la adjectivul slav *чрънь* (negru), derivând apoi în *чрънило*. Cerneala mai este întâlnită și cu denumirea de *мастило* de la termenul slav *масть* – unsoare, după felul în care se așeza pe pergament sau pe hârtie.

Pentru producerea cernei se foloseau diferite metode. Ea putea fi de origine vegetală, preparată din diferite plante, din funingine, prin combinarea cu alte substanțe sau din diferite substanțe feroase, obținându-se cerneala ferogalică.

În afară de cerneala de culoarea neagră la scrierea actelor slavo-române și româno-slave se mai foloseau și cerneluri de culoare galbenă, albastră, verde care aveau diferite nuanțe.

În unele manuscrise din secolele XVIII-XIX sunt menționate mai multe rețete pentru prepararea cernei. În acest context trebuie de menționat că cernelurile din Țara Românească și din Țara Moldovei aveau o calitate superioară celor din Transilvania.

2.2. Chinovarul

Un loc aparte în scrierea slavo-română și româno-chirilică îl ocupă scrierea cu cerneală roșie – *chinovarul* (din greacă – *kinnavari*). În actele din spațiul românesc acesta este întâlnit sub forma de *киновар (ь)* sau *киноварь*.

De obicei cu chinovarul se scriau monogramele domnului, invocția simbolică, semnăturile domnești, iar în manuscrise – frontispiciile, începuturile de paragrafe, însemnările, notele, semnele de punctuație, indicațiile privind ordinea lecturii. Grație utilizării chinovarului pentru scrierea frontispiciilor a apărut termenul de rubrică (de la termenul latin *ruber* – roșu). Tot din cauza că literele

scrise cu chinovarul anticipau cernelei negre, pentru acestea lăsându-se spațiu alb a apărut alineatul.

Întrebuințarea chinovarului în actele și manuscrisele românești a fost preluată din cancelaria bizantină. Împărații bizantini foloseau pentru semnarea actelor cerneala purpurie (*sacrum incastum*). Deoarece purpura se găsea foarte rar și era scumpă s-a ajuns la falsificarea cernelei produse. Anume aceasta a fost cauza înlocuirii cernelei purpurii cu chinovarul, utilizarea căruia devine un drept strict împărătesc. Astfel în manuscrisele bizantine se folosea în loc de chinovarul o cerneală de culoare zmeurie. În Țările Române această cerneală este de culoare roșie-gălbuie.

Pentru producerea chinovarului era valorificat inițial mercurul, iar ulterior oxidul de plumb. Ca și cerneala neagră cea roșie este de o calitate superioară în Țările române în comparație cu alte țări.

Din perioada târzie a Evului Mediu românesc s-a păstrat o serie de rețete de preparare a chinovarului, culoarea roșie fiind folosită pentru cele mai importante părți ale manuscrisului și la tipărire.

2.3. Soluția de aur și argint

Scrierea parțială cu aur, mai rar cu argint, în Țările Române era utilizată în cazul scrierii unor manuscrise de lux care aveau o destinație specială. Asemenea metodă de scriere capătă o popularitate deosebită pe teritoriul românesc mai ales în perioada de influență neobizantină și occidentală (secolele XV-XVI).

Pentru grafemele de aur folosite în scrierea slavo-română și româno-chirilică de obicei se folosea fraza *съ златомъ писмени* (cum apare de exemplu în *Tetraevangheliarul* din 1553).

Aurul și argintul putea fi folosit pentru scriere sub formă de folii sau cea lichidă. În primul caz, grafemul de aur era suprapus pe un lichid lipicios cu care era prelucrat inițial locul din manuscris destinat pentru acesta. În cazul că aurul și argintul erau sub formă lichidă existau mai multe metode. De obicei se scria inițial cu cerneală neagră sau galbenă peste care se interpreta cu grafeme de aur, în unele cazuri manuscrisul era udat cu apă, apoi se scria cu aur și argint, în altele se scria cu chinovarul, peste care se aplica aur.

2.4. Lichidul pentru redresarea scrisului, acuarelele sau culorile de apă, vopselele

Din cauza păstrării îndelungate a actelor scrisul pierdea din proprietățile sale, deseori textul devenind ilizibil. Aceasta a necesitat prepararea după anumite rețete a unui lichid special, care restabiea textul scris.

Folosirea acuarelei în scrierea actelor slavo-române și româno-chirilice este destul de rară – pentru redarea monogramei domnești, pentru trasarea che-narelor sau pentru executarea unor miniaturi.

Vopseaua se întrebuința pentru redarea unor texte bisericești ce explicau anumite scene ale picturilor de pe fațadele bisericilor. De obicei aceste vopsele erau preparate de către meșteri după rețete speciale, – preluate din cărți de pictură de import, – cu ajutorul unor instrumente speciale.

2.5. Nisipul

În paleografia slavo-română și româno-chirilică în calitate de sugativă era folosit nisipul. Acesta era întrebuințat pentru a nu permite cernei să fugă pe hârtie sau pergament. De obicei nisipul se păstra într-un vas cu un capac găurit prin care era distribuit uniform pe pagină.

În afară de nisipul simplu se mai utiliza și nisipul aurit. De obicei acesta se aplica pe iscălitura domnească sau pe cea a marelui logofăt. În unele cazuri nisipul aurit era presurat pe lacune din text completate ulterior de domnul țării, lacune intenționat lăsate de scrib.

Test de evaluare

1. Explicați care era modalitatea de preparare a cernei și faceți o clasificare a acesteia.
2. Explicați ce este chinovarul și în ce cazuri se utiliza acesta în textele slavo-române și româno-chirilice.
3. Ce forme puteau lua grafemele de aur și de argint și în ce cazuri era folosită scrierea cu aceste soluții?
4. Ce substanțe, în afară de cerneală, se mai foloseau pentru scrierea textelor slavo-române și româno-chirilice?
5. Explicați pentru ce se întrebuința nisipul în scrierea slavo-română și româno-chirilică.

§ 3. Ustensilele grafice

3.1. Pana

Cel mai răspândit instrument care s-a utilizat în scrierea slavo-română și româno-chirilică a fost **pana** (în latină *penna*). De obicei pentru scriere se folosea pana de gâscă, mai rar de lebădă sau de păun. În actele slavo-române aceasta apare sub forma de **непо**. (De exemplu în unul din *Liturghierele* moldovenești

din secolul al XVI-lea găsim fraza: *испнтахом (ъ) перо и мастило како течет (ъ), перо пишет (ъ) добре а чернило зле*. – Am încercat pana și cerneala cum curge, pana scrie bine, însă este o cerneală rea).

Pentru a putea fi utilizată în procesul scrierii, pana inițial era supusă unei prelucrări termice ce ducea la curățirea acesteia de pieleță și de eliminarea grăsimilor, devenind mai elastică. După aceasta penei i se aplica o serie de tăieturi piezișe de însuși scriptor astfel încât să poată fi folosită pentru scriere. De fapt pana a depășit perioada de scriere chirilică, folosindu-se până târziu, devenind, după cum știm, simbolul cunoștinței de carte.

3.2. Condeiu

Condeiu (în latină *calamus*) a fost un alt instrument de scris folosit în Evul Mediu românesc. În actele slave îl întâlnim sub forma de *кондило*.

De obicei acesta era confecționat din trestie de către întocmitorul actului și se folosea pentru scrierea textului.

În Europa în secolul al XVIII-lea condeiu de lemn este substituit cu cel de fier, iar din 1803 cu cel de oțel. În Țările române el începe să fie folosit de la mijlocul secolului al XIX-lea.

3.3. Pensula

Pensula (din germană *pinsel*) avea o utilizare mai limitată. De obicei aceasta se întrebuința pentru decorarea diferitor manuscrise. Pensula era folosită în exclusivitate când se lucra în aur sau argint, rareori pentru scrierea cu chinovar. Pensula devenea un instrument indispensabil al zugravului, când acesta efectua diferite inscripții pe tablourile murale bisericesti.

3.4. Dalta

Dalta (din slavă *длато*) este instrumentul de scris pe suprafețe dure, cum ar fi piatra sau fierul. Este un instrument al epigrafiei, al scrierii pe materiale tari, cu trăsături specifice care se deosebesc de scrierea pe pergament sau hârtie. De obicei cu acest instrument se incizau diferite inscripții pe cruci de piatră, pisanii ale bisericilor, precum și alte inscripții.

3.5. Călimara

Călimara (în latină *calamaria*) era folosită pentru păstrarea diferitor cerneluri, fiind bine închisă pentru a nu se vărsa, evapora sau îngroșa. Călimările se confecționau din diferite materiale: sticlă, metal, ceramică. Cele de sticlă erau călimări de birou, iar cele de metal se purtau la brâu. În același timp în dependență de volum existau călimări mici și mari. Călimara de obicei era însoțită de un vas special care de asemenea putea fi plasat pe birou s-au purtat la brâu, în care se păstrau penele.

3.6. Cuțitul

Cuțitul face parte la fel din ustensilele grafice medievale nelipsit unei persoane care era ocupată cu scrierea. În primul rând acesta era folosit pentru ascuțirea penelor. Tot cu ajutorul cuțitului se efectua răzuirea unor cuvinte sau litere greșite în conținutul documentului sau a manuscrisului. Cuțitul era utilizat și pentru tăierea colilor de hârtie după un anumit format ce urmau să constituie un manuscris.

3.7. Linia și haragul

Atât acele cât și manuscrisele inițial se liniau. De obicei coala de pergament sau de hârtie se liniau în una sau două coloane, semnele linierei pe unele documente păstrându-se până astăzi. Linierea se făcea cu linia și cu un lănișor. Liniile se trasau cu o sulă mică care în textele slave este întâlnită cu denumirea de **шнальце** sau cu un instrument țesit la capăt.

În secolele XVI-XVII pentru accelerarea procesului de liniere a început să se folosească o ramă având liniile orizontale, confecționate din vene de animale. În textele slave aceasta este denumită diferit, așa cum ar fi: **карамыса**, **каракьса** sau **харакъсало** de unde și apare în textele româno-chirilice termenul de **harag**.

Cercetările de ultimă oră au demonstrat că există o legătură strânsă între sistemul de liniere și modul de scriere a actelor, astfel încât clasificarea sistemelor de liniere permite datarea actelor și documentelor care nu au an.

Test de evaluare

1. Ce fel de pene erau folosite pentru scrierea textelor slavo-române și româno-chirilice și care erau metodele de pregătire a acestora pentru a putea fi utilizate în procesul de scriere?
2. Explicați ce este condeiul și când acesta se folosea pentru scrierea textelor paleografice.
3. În ce cazuri era utilizată pensula pentru scrierea textelor slavo-române și româno-chirilice?
4. Povestiți despre apariția călimării și a cușitului. Ce ustensile mai cunoașteți?
5. Explicați care au fost sistemele de liniere folosite pentru linierea pergamentului și a hârtiei.
6. Examinați imaginea grafică din anexă și identificați instrumentele utilizate de către scrib.

Fig. 4.1. Miniatură din *Condica mănăstirii Dintr-un lemn*, reprezentând pe Petrace Râmniceanu, copist de documente, împreună cu instrumentele sale de lucru.

(Arh. St. Buc., mss 445, f. 825.

Reprod. după: *Din tezaurul arhivelor*. Album de documente, București, 1976).